

EIŽ PROGRAM DODJELE STIPENDIJA
POTPORA ZA ZNANSTVENO-ISTRAŽIVAČKI RAD

**FEMINISTIČKA TEOLOGIJA U BOSNI I HERCEGOVINI I
HRVATSKOJ: POVIJEST, RAZVOJ, POSTIGNUĆA
I TRENUTNO STANJE**

Roberta Nikšić

SAŽETAK

Rad prati nastanak, rast i razvoj feminističke teologije za izgradnju mira u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, dokumentirajući značajnije praktične projekte, publicistički rad i konačno znanstveno-istraživački rad vjernica, teologinja i mirovnih aktivistica u ratno i poslijeratno vrijeme, odnosno od 1991. godine do danas. Opisuje i rad udruga i inicijativa koje su se stvarale kao logična posljedica djelovanja mirovnih aktivistica i teologinja, koje su i danas nositeljice mnogih projekata. Rad također bilježi i suradnju između nekih muslimanskih teologinja i njihovih udruga i kršćanskih teologinja.

Uvod

Istraživanje se bavi životom i radom hrvatskih i bosansko-hercegovačkih teologinja iz različitih vjerskih tradicija. Polazi od hipoteze da se u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini razvila specifična vrsta feminističke teologije za izgradnju mira, a koje su razvile teologinje i vjernice brinući se za rane postratnog društva devedesetih godina prošloga stoljeća. Iako u zamecima nisu svoj angažman percipirale kao feminističku teologiju, vremenom i uz osobni razvoj teologinja koje su sudjelovale u tom procesu, njihova praksa, teorijsko znanje i pokret, poprimaju konture feminističke teologije.

Naglasak je stavljen na događajima dijaloga između njihovih svjetova i njihovih teologija jednostavno zato što je to tako nametnulo vrijeme i kontekst. Istraživanje je prije svega povijesno i empirijsko da bi se zapamtio ovaj nevjerojatan spajajući segment ženskog angažmana u okolnostima koje nisu bile sklone suradnji i u kojima je religija često korištena kao faktor razdvajanja. U tome je smislu rad usmjeren na značajnije praktične projekte, publicistički rad i konačno znanstveno-istraživački rad u ratno i poslijeratno vrijeme (tj. od 1991.) do danas. Zapaziti ćemo i udruge koje su se stvarale kao logična posljedica tih iskoraka u aktivizmu, koje su i danas nositeljice mnogih projekata. Iz pamćenja ovih događaja i svega što su postigle ove žene u borbi za žene i gradeći mirniji svijet, mogu nastati nova nadahnuća za nove projekte. Pamćenje nam je dužnost.

Dakako, bilo bi značajno istražiti korijene iz kojega su ponikle žene, aktivistice i teologinje u ovom projektu feminističke teologije. To je važno istraživanje, ali je za neko drugo vrijeme. Isto tako, neminovno, usmjerene na rad ženskih udruga i pojedinih vjernica i teologinja, nemoguće je spomenuti sve žene i sve projekte u ovom kratkom radu. Ovaj je rad zato omeđen projektima koji su izravno međuvjerski usmjereni na osnaživanje žena.

U zadnjih desetak godina, događa se suradnja između nekih muslimanskih teologinja i njihovih udruga i kršćanskih teologinja. I to je izvanredno važan razvoj koji treba opisati, ali u ovom radu to možemo samo na marginama.

1. Što je feministička teologija? – Osobni susret s jednim višestruko kompliciranim fenomenom

Taj fatalni susret dogodio se meni tijekom studija na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu. Logično, rekli bi neki. Nažalost, ne mora nužno značiti. Feministička teologija nije kolegij koji bi se mogao odslušati na studijima teologije, kako u Hrvatskoj tako ni u Bosni i Hercegovini. U okviru kolegija Dogmatske teologije nakon teologija oslobođenja i crnačkih teologija spomenuli smo se i feminističke teologije. Evo što sam tada naučila o feminističkoj teologiji i o njezinoj recepciji u hrvatskome društvu.

Feministička teologija promatra teološka pitanja iz ženskog kuta. Zanemareno iskustvo žena postaje jedno od izvora teološkoga promišljanja, pored Biblije i crkvenog učiteljstva. Ona izrasta kao kritika religijske tradicije i religijskih institucija, biblijskog teksta, historije kršćanstva. Unutar same feminističke teologije postoje različiti pravci i podjele, pa bi ispravnije bilo reći kako postoje feminističke teologije¹.

Tada smo govorili o strujama unutar feminističke teologije, za koju mi se tad učinilo da ne bi trebala „talasati,” a ona upravo to čini. Neke duhove je uznemirila, neki su smatrali kako je suvišna, a neki su jednostavno bili toliko progresivni pa su je prihvaćali samo kako bi se osjećali što progresivnije. To je bio moj dojam. Subjektivan. Neki bi rekli neznanstven. Feministička teologija, tada sam to naučila, pak tvrdi kako ne postoji objektivnost u znanosti, naši su pogledi uvijek ograničeni našim stavovima i iskustvima. Feministička teologija upravo izaziva klasičnu teologiju tezom da je androcentrična, zapadnjačka, bjelačka, a ne objektivna, kakvom se voli smatrati².

No vratimo se strujama u feminističkoj teologiji, koje su brojne. Unutar feminističke teologije razlikuje se struja koja ostaje unutar biblijsko-kršćanske predaje i njezinih ustanova. Teologinje ovoga pravca pokušavaju otkriti kritičke i oslobađajuće elemente kršćanske predaje kako bi time promijenile patrijarhalnu predaju. Stalo im je do novoga razumijevanja, do nove

¹ Pamela Dickey Young, „Feminist Theology: From Past to Future“, u: *Gender, Genre and Religion*, ur. J. Morny; E. Neumaier-Dargyay, Waterloo, Ontario: WilfridLaurier University Press 1995., str. 71-82.

² Rebeka Anić, „Feministička teologija i njezini odjeci u Hrvatskoj“, *Mjesto i uloga teologije u Crkvi i društvu*, ur., Ančić, Nediljko Ante, Bižaca, Nikola, Split, *Crkva u svijetu*, 2004. str. 289-290.

biblijske hermeneutike, koja će pokazati da Biblija, premda je pridonijela i još uvijek pridonosi podređenosti žena, ipak može biti i jest i izvor oslobođenja žena³.

Druga struja obuhvaća žene koje više nisu na pravcu biblijsko-kršćanske predaje, nego se kreću u otvorenome, postkršćanskom prostoru u potrazi za novim putovima doživljavanja vlastite transcendencije⁴. Treća struja se naziva religija božice ili duhovnost božice. Ponovno otkrivenu božicu neke feministkinje vide kao žensko božanstvo koje uosobljuje moć žena i koje se može zazivati u molitvi i obredu, u njoj vide simbol nove moći žena.⁵ U ovu struju religije božice ulazi, ali s vlastitim značajkama, pokret Wicca, magijski pokret vještica. Pokret Wicca želi nastaviti umijeće vještica kao iscjeliteljica i vidjelica, tj. njihovo znanje o travama i napitcima⁶. U drugoj i trećoj struji radi se o postkršćanskim, međusobno veoma različitim pokretima feminističke duhovnosti.

Nasuprot tome, kršćanska feministička teologija ne želi napustiti kršćanski prostor. Budući da je teologija, ona se smješta na proročku crtu kršćanske predaje i želi prosudbeno pridonijeti cjelovitoj teologiji. Ona je za Crkvu koja će biti zajedništvo žena i muškaraca i za praksu uzajamnosti.⁷

Unatoč kritičkome stavu feminističke teologije naspram postkršćanskoj feminističkoj duhovnosti, na kraju predavanja primijetila sam kako su kolege više vremena posvetili pokretu Wicca, a da je feministička teologija zaboravljena. Nakon pokreta Božice i Wicce mogli su se usuglasiti moje kolege bogoslovi – eto kuda to sve vodi...

Nedugo nakon prvoga susreta sa feminističkom teologijom, uslijedio je drugi. Iz tiska je izašla disertacija s. Rebeke Jadranke Anić *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*. Zanimljivo je bilo pratiti kako se poima feminizam i feministička teologija i da takvo nešto postoji u Hrvatskoj, da postoje osobe koje pišu o tome. Po prvi puta čujem za Ljiljanu

³ RosinoGibellini, *Teologija dvadesetoga stoljeća*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1999., str. 421.

⁴ Isto, str. 426.

⁵ Isto, str. 426.

⁶ Isto, str. 441.

⁷ Rebeka Anić, „Feministička teologija i njezini odjeci u Hrvatskoj“, str. 273-300.

Matković Vlašić koja kontinuirano piše i objavljuje o velikim ženama u Bibliji. Za njene knjige *Velike žene Staroga Zavjeta* i *Žena i Crkva*, čujem po prvi puta. Feministička produkcija znanja nije bila djelom teološkoga mainstream-a.

2. Nekoliko crtica o feminističkoj teologiji prije Domovinskoga rata

Razdoblje je to socijalističkoga društveno-pravnoga poretka u kojem se žensko pitanje nije razmatralo, jer sve se za žene riješilo i posložilo unutar klasne borbe i proleterijata. Uživale su zakonsku zaštitu, socijalna prava, pravo na rad i obrazovanje.⁸ „Feminizirati“, kako kaže Slavenka Drakulić, značilo je između ostaloga zastraniti u individualizam i zapadnjaštvo te nijekati gornju premisu kako im je dobro u komunističkome društvu.⁹ Ipak se javljaju sekularne feminističke organizacije koje izazivaju status quo, promovirajući slobodu izbora i individualna prava žena. Sekularnoga i ateističkoga prizvuka, nisu ostavile prostora za religiozne žene, niti su ih percipirale kao moguće feministkinje, kako to primjećuje Zilka Spahić Šiljak.¹⁰

Crkva pak, koja je tijekom toga razdoblja gurnuta u privatnu sferu, ali s jakim utjecajem na živote vjernika, feminizam promatra kao strano tijelo, smatra Rebeka Anić. Uvezen je izvana i nepotreban. Položaj žena se ne tematizira, niti se propituje znakovita šutnja žena Crkvi.¹¹ Biti feministkinja i vjernica značilo je dvostruko nerazumijevanje i neprihvatanje, društveno i crkveno.¹² Tijekom ovoga razdoblja o feminističkoj teologiji pišu spisateljica Ljiljana Matković Vlašić i teologinja Anna Maria Grünfelder.

2.1. Ljiljana Matković-Vlašić i Anna Maria Grünfelder

Ljiljana Matković-Vlašić je angažirana u pokoncilskoj obnovi Katoličke crkve u

⁸ <https://muf.com.hr/2017/10/09/feminizam-i-socijalizam-kriticka-povijest/>, listopad 2020.

⁹ Slavenka Drakulić, *Smrti Grijeh i Feminizmi: Ogledi o mudijologiji*, Zagreb 1984.

¹⁰ Zilka Spahić Šiljak, „Do It and Name It. Feminist Theology and Peace Building in Bosnia-Herzegovina“, *Journal of Feminist Studies in Religion*, str. 178.

¹¹ Rebeka Anić, *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću.*, Franjevački institut za kulturu mira, Split 2003., str. 450.

¹² Zilka Spahić Šiljak, „Do It and Name It. Feminist Theology and Peace Building in Bosnia-Herzegovina“, str. 179.

Hrvatskoj, drži predavanja u crkvama po Hrvatskoj o duhovnosti laika i ulozi žene u Crkvi, te piše članke u časopisima *Svesci-Kršćanska sadašnjost*, *Marulić*, *Crkva u svijetu*, *Obnovljen život*, *Glas Koncila*, *Encyclopaedia moderna*, *Forum*.¹³

Njezina knjiga *Žena i Crkva* o položaju žene u Starom i Novom Zavjetu i ulozi žena u izgradnji prvih kršćanskih zajednica, doživjela je drugo ponovljeno izdanje 2002. godine, za koju sama kaže kako je bila pod utjecajem feminističke teologije.¹⁴

Sedamdesetih godina Ljiljana Matković-Vlašić donosi vijesti iz svjetske štampe o zastupljenosti žena na odgovornim službama u Crkvi, na onim mjestima gdje se odluke donose, a žene u tim odlukama sudjeluju. Govori o raznim radnim grupama u biskupijama europskih zemalja koje ne samo da promišljaju nego i promiču žene u pastoralnim službama. Uspoređuje to s mjesnom Crkvom i komentira kako sva ta događanja nisu pokrenula niti jednu inicijativu.¹⁵

Osamdesetih i devedesetih godina prošloga stoljeća o temama položaja žene u društvu i Crkvi, te doprinosima feminističke teologije piše i teologinja **Anna Maria Grünfelder** u *Kani*, *Obnovljenom životu*, *Bogoslovskoj Smotri*.¹⁶ U razdoblju od 2010. do 2012. godine piše za *SvjetloRiječi*, franjevački mjesečni magazin, gdje se objavljuju njezine kolumne o položaju žene u društvu i crkvi.¹⁷ U posljednje vrijeme Anna Maria Grünfelder objavljuje na internetskom portalu Autograf i osvrće se na crkvene dokumente, odnos Crkve prema ženama, položaj žena i manjina, korupciju i elitizam u hrvatskom društvu, nacionalizam u Crkvi.¹⁸ Ljiljana Matković i Anna Maria Grünfelder svojim su publicističkim radom obilježile razdoblje sedamdesetih i

¹³ Rebeka Anić, *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, str. 242-254.

¹⁴ Ljiljana Matković, *Žena i Crkva*, Multigraf Zagreb, drugo ponovljeno izdanje, 2002., str. 5.

¹⁵ Ljiljana Matković, Ljiljanina jadikovka, u: *Kana* 47(1974)5, str. 32-33.

¹⁶ Anna Maria Grünfelder, „Biti cjelovita, dobra, lijepa - kritički pokušaj o feminističkoj teologiji“, *Bogoslovka Smotra*, 70 (1990) 3-4, str. 222.

¹⁷ Roberta Nikšić, „Feministička teologija kao borbena politička praksa“, na: <http://slobodnifilozofski.com/2017/06/feministicka-teologija-borbena-politicka-praksa.htm>, pristupljeno 10.09. 2020.

¹⁸ Anna Maria Gruenfelder, „Vatikan, pape i već viđen odnos prema ženama“, na <https://www.autograf.hr/vatikan-pape-i-vec-viden-odnos-prema-zenama/>, pristupljeno 12.09. 2020.

osamdesetih godina prošloga stoljeća i pripremile tlo za nove generacije teologinja.

Važno je spomenuti kako su i druge kršćanske denominacije imale aktivne ženske skupine. U Evanđeoskoj-pentekostalnoj crkvi izdaje se časopis Radost, glavna mu je urednica Vlasta Kuzmič, a distribuira se po cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji. I Savez baptističkih crkava ima organiziran rad sa ženama kontinuirano od 1936. godine, iz kojeg povremeno izlaze žene značajnijeg profila. Sve je to pripremalo tlo za situaciju u kojoj su žene preuzele odgovornost za žrtve rata, mirotvorni i ekumenski rad.

3. Ratni i poratni rad na stvaranju jedne feminističke teologije za izgradnju mira

Kontekst ratnog vremena i poraća te prelazak na takozvani demokratski sustav, temeljen na civilnom društvu kao korektoru političkih institucija, uslovio je brz proces rasta i umnažanja različitih nevladinih udruga (NGOa). Valja reći da te organizacije najprije nastaju na temelju aktivističke suradnje na mirotvorstvu i posebno na potrebama žena u ratnom i poslijeratnom periodu. Usporedno s formiranjem NGOa, neke žene nastavljaju i suradnju i svoje vlastite samostalne aktivnosti na terenu.¹⁹ Ovdje ćemo predstaviti neke vidljive organizacije i značajnije projekte. Dakako, mnogo je drugih projekata i angažmana koji zbog ograničenosti prostora ovdje ne mogu biti navedeni.

3. 1. Centar za mir i nenasilje u Osijeku

Iz aktivizma poratnog razdoblja u devedesetima i potrebe sustavnijeg rada, Centar za mir nenasilje i ljudska prava otvara svoja vrata u Osijeku. Prema vlastitoj mrežnoj stranici,²⁰ ta je udruga osnovana 1992. godine, nastala na temeljima ekumenske molitve za mir koju su provodili u ratu. U tom prvom vremenu je projekt osmislila i vodila **Katarina Kruhonja**, aktivna vjernica i liječnica,

¹⁹ Roberta Nikšić, „Feministička teologija kao borbena politička praksa“, na: slobodnifilozofski.com/2017/06/feministicka-teologija-borbena-politicka-praksa.html, 12.09. 2020.

²⁰ <https://www.centar-za-mir.hr/>; pristupljeno 12.10. 2020.

koja je 1998. za svoj mirovni angažman dobila i tzv. Alternativnu Nobelovu nagradu za mir.²¹ Djelovanje udruge bilo je usmjereno na izgradnju mira, zaštitu i promoviranje ljudskih prava i sloboda, te promicanje kreativnih metoda rješavanja sukoba na individualnoj, grupnoj i političkoj razini. Ispočetka je među prvim zadacima bila međuvjernička suradnja u izgradnji mira i mnoge su se žene okupile oko toga, a projekti pokrivali teme poput nasilja u obitelji, odgoj za vjersku toleranciju, dijalog među Crkvama u službi mira, jer vjeru vide kao sredstvo pomirenja. Tako Centar za mir i nenasilje nužno generira vjernice, djelatne feministkinje koje se tako same ne bi nazvale.

Snježana Kovačević, protestantska teologinja koja je kroz Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek brusila svoje profesionalno zanimanje za građenje mira, u jednom članku opisuje ulogu žena u tom procesu stvaranja mjesta za vjernički mirovni angažman.²² Ali i obrnuto, crkve nisu imale povjerenja u civilno društvo koje ih je marginaliziralo kao nevažne. Međutim, već se kroz jedan od prvih projekata pomirenja održan u poratnom Vukovaru, vidjelo, smatra Kovačević, kako vjera može biti moćan pokretač mira upodijeljenim zajednicama i to primarno kroz žene.²³

Iako Centar danas ima druge ljude, a ciljevi nisu primarno usmjereni na vjernice, mora se zapamtiti da je kao prva organizacija napravio iskorak hrabrosti u dotad nepoznato polje kršćanskog nevladinog aktivizma i to primarno kroz angažman žena, i tako pokazao mogućnosti zalaganja posebno vjernica u društvu.

3.2. Regionalna adresa za nenasilno djelovanje (RAND)

Domovinski rat i njegove posljedice kao i rat i poraće u susjednoj Bosni i Hercegovini utjecali su na formiranje Regionalne adrese za nenasilno djelovanje RAND.²⁴ Osnovana je po

²¹ <https://www.rightlivelivelihoodaward.org/laureates/katarina-kruhonja/>; pristupljeno 19. 12. 2020.

²² Snježana Kovačević, „Uloga žene u građenju mira kroz međuvjerničku suradnju“, *Biblija i ravnopravnost spolova*, ur., J. Mladenovska Tešija, A. Balog, Evandeoski teološki fakultet u Osijeku, Institut za život, mir i pravdu, Osijek 2008., str. 84.

²³ Isto, str. 87-88.

²⁴ <https://www.rand.hr/o-nama> ; pristupljeno 19.12. 2020.

povratku Anne Raffai i njezina supruga Otta iz Švicarske, gdje su se tijekom svog boravka tamo upoznali s mirovnim aktivizmom. Povod osnivanja RAND-a bilo je promicanje ideja antiratnog djelovanja i nenasilja u hrvatskome i bosanskohercegovačkome društvu. Iako RAND nije primarno vjerska organizacija, segment njenog rada posvećen je ulozi vjerskih zajednica u mirotvorstvu i nenasilju. Mi ovdje ističemo ovu udrugu opet zbog jedne žene koja je kroz nju postala i feministička teologinja, Ana Raffai.

Ana Raffai zajedno sa suprugom Ottom u kontekstu poraća kroz Regionalnu adresu za nenasilno djelovanje (RAND) provodi radionice o nenasilju i mirotvorstvu diljem Hrvatske i Bosne i Hercegovine, naročito u područjima zahvaćenima ratom. Obraćaju se organizacijama utemeljenima na vjeri, povezujući kršćanska načela i često otpor prema nepravednim strukturama, koji temelje na biblijskoj proročkoj tradiciji.²⁵

Ovako se Ana i Otto Raffai prisjećaju svojih početaka za internetski portal Autograf:

“Uključili smo se u izgradnju mira najprije preko ekumenskih grupa, zatim Kršćanskog mirovnog kruga u kojem smo organizirali ekumensku molitvu za mir. Svakog mjeseca bili smo gosti govoreći o mirovnim temama u jednoj od crkava u Zagrebu. To su bile rijetke prilike da se npr. sretnu katolici i pravoslavci u nekom drugom kontekstu, a ne ratno-neprijateljskom. Godine 1995. smo otišli na dužu mirovnu izobrazbu; ona nas je spremala za tzv. šalomdiakonat. Bilo je to obrazovanje za mirovnog stručnog radnika specifično po tome što je duhovnost crpila iz ekumenskih, kršćanskih tradicija”²⁶

Povezujući svoje afinitete prema osnaživanju žena, primarnih žrtava nasilja, Ana Raffai svoje radionice usmjerava na iskorištavanje potencijala žena u izgradnji mira i pomirenja. Ana Raffai je posebna po tome što ona ne djeluje samo, nego i teoretski promišlja. Tako se njen rad

²⁵ <https://www.rand.hr/>, pristupljeno 22. 08. 2020.

²⁶ <https://www.autograf.hr/ana-i-otto-raffai-nacionalo-pitanje-nije-evandeoska-tema>; pristupljeno 22. 08. 2020.

aktivno vrti i oko feminističke teologije. Nedavno je i doktorirala na Sveučilištu u Zadru na temu *Nenasilje u teologiji oslobođenja Dorothee Sölle*.²⁷

Još prije završenog doktorata, Ana Raffai se često nalazi u ulozi učiteljice. Predaje nenasilnu komunikaciju na Mirovnim studijima u Zagrebu²⁸, a predavala je i na Ženskim studijima u Zagrebu i u Novom Sadu. Odnedavno predaje mirotvorstvo i na Sveučilišnom centru „Matija Vlačić Ilirik“ u Zagrebu.

3.3. Uloga centra za Ženske studije u Zagrebu i Novom Sadu: regionalna suradnja i jačanje feminističke svijesti

Iz situacija opisanih u uvodnom dijelu rada, osnovan je 1995. i centar za Ženske studije u Zagrebu. I taj je centar, prema vlastitom svjedočanstvu nastao u poratnim uvjetima Hrvatskoj, sa željom rješavanja problema žena primarno zbog rata.²⁹ Upravo u njegovoj organizaciji održana je 1998. godine konferencija o Feminističkoj teologiji i ona je prvi puta okupila vjernice, koje se danas povezuju s feminističkom teologijom: Ljiljanu Matković, Anne Marie Grünfelder, Anu Raffai i Kseniju Magda. Radovi sudionica objavljeni su u časopisu *Treća*, 1999. godine. Tadašnja direktorica Ženskih studija **Biljana Kašić** inicirala je ovu konferenciju i utjecala na teologinje da aktivnije promišljaju o svome feminizmu.³⁰

Ženski studiji u Novom Sadu, predvođeni **Svenkom Savić** te iste 1998. godine također organiziraju konferenciju o feminističkoj teologiji i stvaraju uvjete i za širu, regionalnu suradnju

²⁷ Ana Raffai, *Nenasilje u teologiji oslobođenja Dorothee Sölle*, doktorski rad 2017, dostupno na: <https://dr.nsk.hr/islandora/object/unizd:996/preview>

²⁸ <https://www.cms.hr/hr>, pristupljeno 22.08. 2020.

²⁹ <http://zenstud.hr/o-nama/povijest/> pristupljeno 19.12.2020.

³⁰ Tea Škokić, ur. *Feministička teologija i kultura nenasilja*, Treća (1991)1, dostupno na:

<https://zenstud.hr/library/treca-1998-2-1feministicka-teologija-i-kultura-nenasilja/>

glede razvoja feminističke teologije. Svenka Savić je čudesna lingvistkinja koja je u suradnji sa feminističkom teologinjama pokrenula feminističke teološke simpozije i publicirala radove sa istih.

Na tome je skupu sudjelovala **Ksenija Magda**, tada predsjednica komisije za ženska pitanja pri Protestantsko-evanđeoskom vijeću, i članica internacionalne radne skupine Svjetske evanđeoske alijanse protiv obiteljskog nasilja. Godine 1996. završila je magisterij na temu *Piše li apostol Pavao I. Korinćanima proročicama u Korintu?* primarno propitujući vlastito mjesto u crkvi pa je prilika za zajedničkim promišljanjem bila dobrodošla. Teologinja Ksenija Magda svoj doktorski rad namjerno nije posvetila ženama jer tome temom tako gubi ugled u akademskoj zajednici. Ipak su njena iščitavanja Biblije nužno drukčija i nova, jer su kako „protestantska“ i kao „ženska“ dvostruko strana.

Zbornik referata sa skupa u Novom Sadu objavljen je pod naslovom *Feministička teologija, od teorije u praksu*.³¹ U uvodu Savić navodi da unatoč otvaranju teoloških studija ženama, neka vrata za njih ostaju zatvorena:

*„U okviru nastave na ovim institucijama sprovodi se uglavnom ustaljeni (muški) patrijarhalni koncept obrazovanja o ulozi muškarca i žene u crkvi. Ta perspektiva zakrepljuje postojeći marginalni i nevidljiv status žene u crkvi kao instituciji - nema žena u hijerarhijskim strukturama moći, njeno stvaralaštvo se nedovoljno vidi, njene prednosti, sposobnost za saradivanjem i pregovaranjem svedene su na one situacije u kojima žena nema moć (rad sa bolesnima, starima i sl.)“.*³²

Zbornik je interdisciplinarnog imeđureligijskog karaktera, što potvrđuje već istaknuto obilježje feminističke teologije u regiji.

³¹ Feministička teologija, zbornik referata sa međunarodne konferencije *„Feministička teologija, od teorije u praksu*, ur. Svenka Savić, Futura publikacije, Novi Sad, 1999., 247. str., dostupno na: http://www.zenskestudije.org.rs/pdf/knjige/feministicka_teologija.pdf

³² Isto, str.3-4.

To će se posebno očitovati tijekom Druge međunarodne konferencija sa naglaskom na doprinosu žena međureligijskom dijalogu koji je održan nakon dvije godine, također u Novom Sadu u organizaciji Ženskih studija i istraživanja (2001), dakle Svenke Savić. Nažalost, većina referata nije objavljena (iz financijskih razloga), pa je izostao i odjek u javnosti. Zato je “Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku” bila tema Međunarodne konferencije održane u Novom Sadu 2008. godine u organizaciji Udruženja građana Ženske studije i istraživanja, a zbornik je objavljen 2009. godine. Urednice mu Svenka Savić i Rebeka Jadranka Anić. Njegov uvod na plastičan način opisuje koliki su enorman posao napravile žene tijekom samo jedne decenije.³³

3. 3. *Ekumenska inicijativa žena iz Omiša EIŽ*

Inicijalni tim od pet entuzijastkinja i entuzijasta, oformilo je 2007. godine u Omišu Ekumensku inicijativu žena. Bila je to inicijativa koja je nastavila razvoj mirotvornog djelovanja kroz aktivnosti vjernica i crkvenih zajednica na području bivše Jugoslavije. Bio je to sljedeći logični iskorak koji je i opet pokazao neumoran i često nepoznat rad vjernica i teologinja. Naglasak je stavljen na edukativnim i razvojnim projektima te aktivnom učešću žena u društvu i vjerskoj zajednici. Preko tih projekata razvila se mreža ženskih organizacija koje danas surađuju, razmjenjuju znanja i iskustva, susreću se na konferencijama i treninzima te polako jačaju regionalnu suradnju teologinja, njegujući međureligijski i/ili ekumenski pristup.³⁴ Izvršna direktorica i motor EIŽ-a je **Carolyn Boyd Tomasović**.³⁵

³³ Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu, Zbornik radova s međunarodne konferencije „*Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu*“ ur. Savić, Svenka, Anić, Rebeka, Futura publikacije, Centar za ženske studije, Novi Sad 2009., str. 5-9., dostupno na: http://www.zenskestudije.org.rs/pdf/knjige/rodna_perspektiva_u_medjureligijskom_dijalogu.pdf

³⁴ Roberta Nikšić, Feministička teologija kao borbena politička praksa, dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/2017/06/feministicka-teologija-borbena-politicka-praksa.html>

³⁵ Kratak bio dostupan na: <http://www.eiz.hr/about-us/staff/?lang=en/&lang=en>

Ana Raffai, kao jedna od inicijatorica, u zborniku *Biblija i ravnopravnost spolova* prikazuje djelovanje EIŽ-a, kao ono koje “unosí religijsku komponentu u mirotvorni rad, njeguje iskrenu skromnost, te pripada mirovnom (feminističkom) aktivizmu i dugoročno podržava mirovni aktivizam u regiji.”³⁶

Ekumenska inicijativa žena podržava projekte vjernica i teologinja u regiji kroz potporu projekatima njihovih organizacija, ali i sama u neke uključuje kao nositeljica. Jedan takav bio je simpozij na Evanđeoskom teološkom fakultetu u Osijeku (Danas Visoko evanđeosko teološko učilište VETU) održan 27. listopada 2007. godine, pod nazivom *Biblija i ravnopravnost spolova: iskustva i saznanja u kršćanskom radu i istraživanjima*.

Ekumenski i međunarodan po svom karakteru, ovaj je simpozij bio prvi takvog tipa, a inicijatorica i urednica zbornika koji je proizašao iz simpozija bila je **Julijana Mladenovska Tešija**, filozofkinja i protestantska teologinja. Sudionice su bili predstavnice državnih i županijskih tijela za ravnopravnost spolova, kršćanskih te židovskih vjerskih organizacija, nevladinog sektora i ženskih udruga, ali i akademskih institucija iz Hrvatske, Slovenije, Srbije, Makedonije i Sjedinjenih Američkih Država. Zbornik radova pokriva teme od javnoga značaja, sekularne i religijske, analize o značaju žena u biblijskom i društvenom kontekstu, o ravnopravnosti spolova kao izboru i kršćanstvu kao vjeri jednakih, te svjedodžbe o ulozi kršćanskih organizacija i žena u društvu.³⁷

Također Centar za teološka istraživanja je u suradnji sa EIŽ-om Odborom za Kosovo i Metohiju SPC i Misijom OSCE na Kosovu 2013. godine organizirao interdisciplinarnu konferenciju, koja je urodila zbornikom *Prevazilaženje tradicionalne uloge žene u crkvama i verskim zajednicama Zapadnog Balkana*.³⁸

³⁶ *Biblija i ravnopravnost spolova*, ur., J. Mladenovska Tešija, A. Balog, Evanđeoski teološki fakultet u Osijeku, Institut za život, mir i pravdu, Osijek 2008., str. 17., dostupno na: [file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/820058.Biblija_i_ravnopravnost_spolova_Zbornik%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/820058.Biblija_i_ravnopravnost_spolova_Zbornik%20(3).pdf)

³⁷ Isto, str. 117.

³⁸ *Prevazilaženje tradicionalne uloge žene u crkvama i verskim zajednicama Zapadnog Balkana*, ur. Bartulović, Ivana, Centar za teološka istraživanja, Beograd 2013, str. 120.

U Hrvatskoj EIŽ intenzivno surađuje na projektima i znanstvenim idejama teologinja okupljenih u udruzi Europsko društvo žena u teološkome istraživanju – Hrvatska sekcija (ESWTR-CS), pa ćemo djelomično rad EIŽa prikazati i kroz tu suradnju.

3. 4. Europsko društvo žena u teološkom istraživanju – Hrvatska sekcija

Dakle, 2009. godine i samo malo nakon EIŽ-a a s ciljem povezivanja hrvatskih teologinja i njihova djelovanja u smjeru veće zastupljenosti žena u crkvi i društvu osnovana je Hrvatska sekcija Europskog društva žena u teološkom istraživanju (ESWTR-CS). U svojim počecima, društvo okuplja teologinje, religiologinje i znanstvenice iz srodnih znanstvenih disciplina. Hrvatska sekcija povezana je s krovnom europskom organizacijama (ESWTR) sa sjedištem u Baselu. U međuvremenu, udruga se proširila izvan granice Europe. Svaka zemlja ima vlastiti ogranak i neke specifičnosti djelovanja povezane uz lokalni kontekst. Primjerice, neke siromašnije istočno-europske zemlje imaju velik broj članica koje su aktivne u civilnom sektoru, ali nisu sveučilišne profesorice (kako su to zamislile zapadne zemlje gdje je ESWTR nastao). Hrvatska sekcija je negdje na razmeđu po broju akademskih članica i onih aktivnih kroz praktično djelovanje, mirotvorni aktivizam, a članice često kombiniraju ova dva vida djelovanja, poput Jadranke Rebeke Anić, Ksenije Magda i Ane Raffai.³⁹

Prva predsjednica hrvatskog ESWTR-a bila je Rebeka Anić, a potom, vjerska pedagoginja i predstojnica katedre za katehetiku Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, **Ana Thea Filipović**. Trenutna predsjednica Hrvatske sekcije je teologinja Ksenija Magda, dopredsjednica je komunikologinja **Irena Sever Globan**.

Kako ESWTR svake godine organizira konferencije, jednom na regionalnoj razini centralno-istočne Europe, a slijedeće godine na međunarodnoj razini, Hrvatska je sekcija organizirala je i svoju prvu konferenciju 2010. godine na otoku Galovcu pored Zadra. Tema

³⁹ Roberta Nikšić, Feministička teologija kao borbena politička praksa.

konferencije bila je „Žene i teologija“, a okupila je teologinje pretežno iz Hrvatske, zatim Bosne i Hercegovine, Slovenije, Srbije, Rumunjske i Austrije.

Već 2012. godine Hrvatska je sekcija organizirala 8. regionalnu konferenciju ESWTR-a na razini centralno-istočne Europe s oko 70 sudionica i sudionika iz jedanaest europskih zemalja i jednom sudionicom iz Sjedinjenih Američkih Država. Konferencija je imala interdisciplinarni karakter i namjeru da poveže te kritički razmijeni znanja i iskustva teologinja aktivnih u akademskom istraživanju i teologinja aktivnih u civilnom sektoru. EIŽ-a i posebno Carolyn Boyd Tomasović financijski i organizacijski podržale su ovu uspješnu konferenciju i objavljivanje radova u zborniku *And God will wipe away all tears from their eyes. A Theological Approach to the Suffering and Hopes of Women*.⁴⁰

Osnivanju ove sekcije doprinijelo je prethodno djelovanje teologinja kroz rad nevladinih udruga, publicistiku i javne nastupe i jačanje regionalne suradnje, ali i novonastale udruge koje su im davale platformu za izražaj. Upravo je regionalna suradnja iznjedrila utemeljujuće momente za rast i razvoj feminističke teološke misli u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, iako se većina članica hrvatskog ESWTR-a ne bi deklarirala kao feminističke teologinje. Ipak ih okruženje tako percipira, a samo područje teologije nameće da se bave feminističkom teološkom misli u znanstveno-istraživačkom radu i publicistici. Od svih se članica ističe Rebeka Jadranka Anić kao ona koja najintenzivnije prati i proučava područje feminističke teologije i u novije vrijeme tkz. „rodnih studija.“ U narednom ćemo odlomku istaći upravo važnija teološko-feministička istraživanja.

3.5. Znanstveno-istraživački i publicistički rad ESWTR-a CS

Rebeka Jadranka Anić svoj znanstveno-istraživački rad počinje u 1990-tima, kad piše diplomski rad na temu starozavjetnih žena. Taj je rad objavljen u Bogoslovskoj Smotri.⁴¹ Treba primijetiti da to radi svjesna da je rasprava o ravnopravnosti spolova ili feminizmu u Crkvi

⁴⁰ *And God will wipe away all tears from their eyes. A Theological Approach to the Suffering and Hopes of Women*, ur. R. J. Anić, A. Th. Filipović, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2013, 288.str.

⁴¹ Rebeka Anić, Žena - slika Božja u: *Bogoslovska smotra = EphemeridesTheologicae*, LX (1990), 3-4; str. 290-301.

nerijetko izaziva šok i budi brojne predrasude. Prije svega tu je siguran „neutralan“ stav kako ženski problem i nisu naši pravi problemi nego nam ih nameću neke rubne skupine i subverzivni elementi u kršćanskoj zajednici. Time ti ljudi samo siju razdor i unose zabune među vjernike. Zato veli:

*"U Crkvi u Hrvatskoj žensko pitanje se promatra kao uvezano izvana, od crkveno i narodno neprijateljskih političkih strujanja. Smatralo se da žensko pitanje u Crkvi ne postoji niti ga treba na silu buditi. Ništa se, međutim, nije poduzimalo da bi se ispitala vjerodostojnost ove tvrdnje."*⁴²

Stoga Rebeka Jadranka Anić, članica redovničke zajednice Školskih sestara franjevki Krista Kralja Splitske provincije, sama kreće istraživati položaj žena u Crkvi u Hrvatskoj tijekom cijelog proteklog stoljeća, osvrćući se paralelno i na njihov položaj u društvu.

Istraživanje *Više od zadanog* obuhvaća istraživanje o položaj vjernica tijekom različitih društveno-političkih sustava od Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Jugoslavije, preko razdoblja socijalističkog društveno pravnog poretka do najnovijeg tranzicijskog razdoblja i političke demokracije u samostalnoj Hrvatskoj. U svom istraživanju najprije opisuje kako se u odabranim časopisima i člancima tretira žensko pitanje. Potom slijedi analiza postojećih shvaćanja i propitivanje njihovih stvarnih (životnih), idejnih i teoloških (Sveto pismo i dokumenti crkvenoga učiteljstva) uporišta. Rebeka Jadranka Anić ukazuje na zanemarena i neriješena pitanja glede ravnopravnosti žena u Crkvi i na zaostajanje za praktičnim rješenjem u odnosu na mogućnosti koje je otvorio Drugi vatikanski koncil i neki pokoncilski dokumenti.⁴³ Nakon svakog tematskog odsjeka sažimlje zaključke te ukazuje na eventualni postignuti napredak kao i na društvenu uvjetovanost prevladavajućih shvaćanja odnosa među spolovima i njihovim ulogama.

⁴² Rebeka Jadranka Anić, *Više od zadanog. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, Franjevački institut za kulturu mira, Split, 2003., str. 9.

⁴³ Rebeka Jadranka Anić, *Više od zadanog. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, 450. str.

S jedne strane Anić otkriva duboko ukorijenjeni mentalitet koji odnose među spolovima razumije na principu podčinjenosti žena, i podupire takve sociološke i teološke teorije i tumačenja. S druge strane jasno pokazuje kako promjene u društvu, napredak znanosti, razvoj teologije i cjelokupnog načina života nužno zahtijevaju promjene u shvaćanja tih odnosa.

Kao kolumnistica sarajevskog časopisa *Svjetla Riječi* (2004-2009.) Rebeka Jadranka Anić objavljuje zbirku kolumni „Žene u Crkvi i društvu“ (2010). Tu se bavi i drugim temama kao što su feminizam/feminizmi, percepcija feminističke teologije u Hrvatskoj te njezine značajke i doprinosi, crtice o biblijskim ženama, najnovija istraživanja iz feminističke hermeneutike biblijskog teksta, antropologija žene, utjecaj crkvenog učiteljstva na položaj žene i nasilje prema ženama.⁴⁴ *Svjetlo Riječi* bio je jedini katolički časopis u regiji, koji je objavljivao feminističke tekstove – sve do 2012. godine, kad su konzervativne struje promijenile uredničku politiku i ukinule kritičke pristupe, pa tako i feministički. No, časopis je dopirao do čitateljstva u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i raseljenim im vjericima u Europi i svijetu.

Javnost, pa i vjerska javnost, o određenim temama voli šutjeti. Jedna od njih je rodno utemeljeno nasilje što ga žene u regiji svakodnevno trpe, o čemu se šuti, jer se poima kako je to privatna stvar, ili gore, kao da je to zapravo prilika da se trpi, iz ljubavi. Sa svim tim iskrivljenim tumačenjima i prijeporima Rebeka Jadranka Anić se hvata u koštac i ovaj puta u okviru projekta za Franjevački institut za kulturu i mir provodi istraživanje o nasilju u obitelji. Istraživanje je rezultiralo člankom „Demitologizacija nespojivosti ljubavi i nasilja u obiteljskom kontekstu: teološki pristup“ u kojem piše:

“Žrtvama partnerskoga nasilja često se kao primjer nasljedovanja nudi Isusova sebedarna žrtva na križu. Budući da su žrtve partnerskoga nasilja još uvijek u najvećem broju žene, kao i to da se sebedarna ljubav za dobro bližnjega stereotipno smatra ženskom vlastitošću, na nasljedovanje

⁴⁴ Rebeka Jadranka Anić. *Žene u Crkvi i društvu*, Svjetlo riječi, Sarajevo 2010, 263. str.

*Isusove patnje na križu osobito se pozivaju žene... Kao što Isus nije pobjegao s križa, tako se očekuje da ni žena ne pobjegne iz nasilnog odnosa.*⁴⁵

I iz ovoga se jasno iščitava tradicionalno tumačenje žene u katoličanstvu koje je prikazala u ranijoj knjizi *Više od zadanoga. Žene su „drugotne”* tj. ponizne, poslušne, jer su takve „darove” dobile od Boga. Ženina je ontološka svrha biti „majkom”, ako ne u fizičkom onda u duhovnom smislu. U svakom se slučaju žrtvuje i služi, a glava joj je muž. Istraživanjem je potvrdila kako vjernice ostaju unutar nasilnih odnosa dijelom i zbog utjecaja koji Crkva vrši preko propovjednika koji promoviraju strpljivu patnju i podnošenje križa.⁴⁶

Njena sljedeća knjiga *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*⁴⁷ je odgovor na popularne stavove Gabriele Kubu u knjizi prevedenoj na hrvatski pod naslovom *Nova ideologija seksualnosti. Izazovi i opasnosti gender revolucije*.⁴⁸ Spomenuta knjiga, poslužila je za opširno istraživanje pojma rod. Rebeka Jadranka Anić tim povodom pred nas iznosi široki spektar rasprave o pojmu rod koji se rabi u međunarodnim i europskim dokumentima.

Za ovaj rad i za feminističku teološku misao u Hrvatskoj od osobite je važnosti prikaz nastanka crkvenih dokumenta i opsežan prikaz teološke rasprava na temu. Rebeka Anić tako prvi puta skreće pozornost na to da se u crkvenim dokumentima o rodu može prepoznati snažan utjecaj fundamentalističkih svjetonazora – posebice američkih spisateljica koje i nisu teologinje,

⁴⁵ Rebeka Jadranka Anić, „Demitologizacija nespojivosti ljubavi i nasilja u obiteljskom kontekstu: teološki pristup“, *Crkva u svijetu*, 45(2010), str. 193-217., dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/44951720_Demitologizacija_nespojivosti_ljubavi_i_nasilja_u_obiteljskom_kontekstu_teoloski_pristup

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Jadranka Rebeka Anić, *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, Biblioteka Centra za religijske studije – Knjiga 2., Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011.

⁴⁸ Gabriele Cuby, *Nova ideologija seksualnosti. Izazovi i opasnosti gender revolucije*. Verbum, Zagreb, 2010.

a čiji su stavovi prihvaćeni u crkvenim dokumentima⁴⁹ i koje prenosi Kuby. Međutim dokumenti ipak ne idu tako daleko da pod pojmom rod vide šifru za promicanje homoseksualnosti, kako to smatraju pomenuti autori i Kuby. Rebeka Jadranka Anić tako svojim radom pokazuje manjkavost općenito nekritičkog, pristranog i čak manipulativnog pristupa. Anić nudi „drugačiji, složeniji pogled na značenje pojma rod“ i upoznaje čitatelje „s drugačijim stajalištima o rodu u okviru Katoličke crkve nego što svojom knjigom sugerira Gabriele Kuby.”⁵⁰

Najnovija knjiga Rebeke Anić je *Marija Magdalena. Od Isusove učenice do filmske bludnice. Teološko kulturalna analiza*⁵¹ nastala u koautorstvu sa komunikologinjom Irenom Sever Globan. Ona je prekretnica u smislu da nije reakcija nego se bavi feminističkom, teološkom i kulturološkom rekonstrukcijom slike jednog ženskog biblijskog lika. Kroz knjigu se upoznajemo s istraživanjima o Mariji iz Magdale iz područja novozavjetne egzegeze, patristike i legenda te se ujedno donosi prva sustavna analiza njena lika u filmskoj umjetnosti.⁵² To je djelo važno jer čitatelja poziva na ponovno iščitavanje biblijskih tekstova ali i opet upozorava na zli spoj teologije i nepoželjnih društvenih prilika.

4. Korak naprijed: Spin-off programi proizašli iz djelovanja teologinja, aktivistica i ženskih i mirotvornih organizacija

Može se vidjeti kako je upravo Ekumenska inicijativa žena podržavajući idejne projekte teologinja u regiji, pokrenula čitav niz projekata, čak i u ustanovama koje nisu primarno zainteresirane za feminističku teologiju. I u suradnji teologinja, aktivističkih udruga koje vode vjernice velikog srca za žene i njihovo osnaživanje i već spomenutih projekata i institucija nove žene nalaze svoju snagu i svoje mjesto djelovanja, za pomirenje, mir i nenasilje na svim razinama.

⁴⁹ Anić, *Kako razumjeti rod?* str. 194.

⁵⁰ Isto, str. 148.

⁵¹ Jadranka Rebeka Anić, Irena Sever Globan, *Marija Magdalena: od Isusove učenice do filmske bludnice, Teološko-kulturalna analiza*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2018, str. 477.

⁵² Jadranka Rebeka Anić, Irena Sever Globan, *Marija Magdalena: od Isusove učenice do filmske bludnice*, str. 477.

Lana Bobić, izvršna direktorica udruge U dobroj vjeri i komentatorica HRT-ove emisije *Peti dan* nije jedina, ali zbog ograničenog prostora ovdje ćemo je predstaviti kao primjer tog „novog“ lica feminističke teologinje u Hrvatskoj, prije svega što se i sama jasno deklarira feminističkom teologinjom uz svoj široki aktivistički interes koji se očituje u zagovaranja prava žena zarobljenih u strukturalnom nasilju, obiteljskom nasilju nad ženama, migranata, marginaliziranih skupina. Lana Bobić je vjernica rimokatolkinja koja je završila dodiplomski i diplomski studij teologije na Sveučilišnom centru za protestantsku teologiju „Matija Vlačić Ilirik“ Sveučilišta u Zagrebu i Mirovne studije Centra za mirovne studije.⁵³ Uz već spomenute zadaće, Bobić piše za *Autograf*⁵⁴ i *Vox Feminae*⁵⁵ o temama koje hrvatsko društvo još uvijek doživljava kao privatnu stvar; nasilje u obitelji, seksualno nasilje nad mladima, seksualno nasilje u obitelji.⁵⁶ Prisutna je u javnom prostoru kroz intervju u *Jutarnjem listu*, *Globusu*, *Slobodnoj Dalmaciji*, internetski portal *Reci.hr*.⁵⁷

Njena udruga U Dobroj vjeri⁵⁸ provodi kampanje poput *Rodno uvjetovano nasilje je grijeh*, a najnoviji je projekt edukacija putem You Tube filmića o starozavjetnim proročicama, ženama okupljenima oko Isusa i ženama utemeljiteljicama prvih kršćanskih zajednica. Još jedan u nizu zanimljivih projekata bilo je i organiziranje konferencije „Rodna ravnopravnost u Crkvi za rodnu ravnopravnost u društvu.“⁵⁹

Udruga U dobroj vjeri surađuje već dugi niz godina sa udrugom RAND i Anom Raffai. Lana Bobić je slušala biblijsku teologiju na Sveučilišnom centru „Matija Vlačić Ilirik“ među inim kod

⁵³ <https://www.facebook.com/Peti.dan/posts/2037293712958245/>, pristupljeno 12.12. 2020.

⁵⁴ <https://www.autograf.hr>, pristupljeno 22.08. 2020.

⁵⁵ <https://voxfeminae.net/autorice/lana-bobic/>, pristupljeno 22.08. 2020.

⁵⁶ <https://www.autograf.hr/vjerujte-nam-kada-kazemo-da-boli/#more-49745>, kolovoz 2020.

⁵⁷ <https://reci.hr/aktualno/intervju/lana-bobic-vjernice-nasilje-ne-opravdavaju-sklonije-su-ga-trpjeti/>

⁵⁸ <http://www.inbonafide.org/>, kolovoz 2020.

⁵⁹ <http://www.inbonafide.org/2020/07/14/konferencija-rodna-ravnopravnost-u-crkvi-za-rodnu-ravnopravnost-u-drustvu/>, kolovoz 2020.

Ksenije Magde. Njen interes za pitanja mira, pomirenja i osnaživanje žena poticali su projekti Rebeke Anić. Tako se kritičko razmišljanje i dosadašnji rad polako pretače i širi na nove generacije.

4.1. Korak preko granice - I vjernice i građanke

Osobno sam se uključila na ovaj put kad sam imala prilike otići na seminar koji je Rebeka Jadranka Anić provodila sa kolegicom Zilkom Spahić Šiljak, islamskom teologinjom i direktoricom Transkulturene psihosocijalne obrazovne fondacije (TPO Fondacija). Rebeka Anić i Zilka Spahić Šiljak svjesne činjenice da feministički nazori, pogotovo oni teološki, ne mogu doći do većeg broja zainteresiranih osmišljavaju i provode ovakve seminare, da znanje učine dostupnim. Ovaj seminar je održan na Vlašiću 2010. pod nazivom *Rodno utemeljeno nasilje i međureligijski dijalog*. Okupio je sudionice iz pravoslavne, islamske i katoličke tradicije koje promišljaju položaj žena unutar ovih tradicija.

I ovaj projekt i suradnja pokazuju širenje i još jedan važan iskorak projekta feminističke teologije na prevladavanju nasilja kroz mirotvorno djelovanje. TPO je Sarajevski projekt žena koje se zalažu za jednaku uključenosti žena, posebno u liderstvo.⁶⁰ Za feminizam u islamskoj teološkoj misli jedva da sam ikad čula, što je žalosno za jednu teologinju, ali istinito.

I priručnik *I vjernice i građanke*⁶¹ koji su organizatorice izdale za seminar postao je više od priručnika i pokrenut će kasnije nebrojene nove inicijative. Imale smo tada priliku na temelju prikaza odnosa sekularizacije prema rodnom pitanju, sažetog uvida u razvoj ženskih ljudskih prava na Zapadu i Istoku i feminističke analize svetopovjesnog naslijeđa Biblije i Kur'ana problematizirati pitanje dostojanstva žene i rodnih teorija.

⁶⁰ O TPO fondaciji online <http://www.tpo.ba/b/Onama.html>, pristupljeno 15. 12. 2020.

⁶¹ *I vjernice i građanke*, ur., Spahić Šiljak Zilka, Anić, Jadranka Rebeka, TPO Fondacija i Cips Univerziteta u Sarajevu, 2009., 242. str.

Kroz predavanja i vježbe bili su dekonstruirani uvriježeni stereotipi o rodnim odnosima koji nisu tekstualno propisani u svetim knjigama, već su promovirani i podupirani kroz dominantno muško tumačenje tih tekstova.

U središtu pozornosti su filozofsko-teološke i kulturalne postavke koje su u svakoj od monoteističkih vjerskih tradicija utjecale na određenje rodnih identiteta i rodnih uloga te njihova provjera na izvornim vjerskim tekstovima. Na taj se način može razabrati kako i koliko vjerske tradicije i vjernički individualni angažman mogu pridonijeti provođenju člana 5. Konvencije o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), odnosno UN-ove Rezolucije 1325 o ženama, miru i sigurnosti, i zakonodavstva i učenja crkava i vjerskih zajednica.⁶²

Ekumenska inicijativa žena se uključila u ovaj projekat i podržala ga 2016. godine i on se još uvijek provodi.⁶³

Ekumenska inicijativa žena je tako na tragu prvih pokušaja nastavlja umrežavanje i kroz regionalnu suradnjom sa partnerskim organizacijama i u Bosnu i Hercegovinu (što je naš interes ovdje. U međuvremenu, suradnja EIŽa raste i u ostatku regije.)

Veze nisu ostale samo unutar kršćanskoga prostora nego su se našle partnerice i među muslimanskim teologinjama i aktivisticama s kojima su se mogla izmijeniti mnoga iskustva i pokrenuti novi projekti poput ovoga u kojem sam sudjelovala, akademsko propitivanje i školovanje i stvaranje mjesta i platformi za nove feminističke glasove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Namjera nam je stoga i predstaviti razvojni put feminističke teologije, posebno islamske, u Bosni i Hercegovini.

5. Razvojni put islamske feminističke teologije u Bosni i Hercegovini

⁶² Isto, 242 str. O UN-ovim naporima oko uspostavljanja jednakosti muškaraca i žena i u liderstvu vidi službene stranice UN-Women (posebno i dokumenti sa Konzultacija o Statusu žena vidi <https://www.unwomen.org/en/csw> , pristupljeno 25.09. 2020.

⁶³ <http://www.eiz.hr/trodnevni-seminar-i-vjernice-i-gradanke/?lang=hr>, pristupljeno 25.09.2020.

O nastanku i razvoju feminističke teološke misli u Bosni i Hercegovini pisala je Zilka Spahić Šiljak. I ne samo pisala, utabala joj put. Ona je feministička aktivistica, ali i pionirka islamske feminističke teološke misli u Bosni i Hercegovini. Raspon njena djelovanja, kao i kod većine hrvatskih feminističkih teologinja, su pitanja roda u intersekciji znanstvenoga, političkoga i aktivističkoga s vjerskim, a sve u interesu izgradnje mira, te liderstva i obrazovanja žena, prije svega djevojaka.

Zilka Spahić Šiljak ima višegodišnje iskustvo djelovanja u vladinom i nevladinom sektoru i u akademskoj zajednici te međunarodnu reputaciju. Predaje na nekoliko univerziteta u BiH i inozemstvu. Kao istraživačica na post-doktorskom programu Harvard Univerziteta objavila je knjigu *Sjaj ljudskosti – životne priče mirotvorki iz Bosne i Hercegovine*,⁶⁴ Tijekom angažmana na Religijskim i Rodnim studijama na Univerzitetu Sarajevo objavila je: *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*,⁶⁵ *Žene, religija i politika*.⁶⁶ Posljednja u nizu nastala je *Sociologija roda* kao rezultat dugogodišnjeg predavačkog i istraživačkog iskustva na pitanjima roda, kulture i identiteta.⁶⁷ U njoj također promišlja intersekciju roda i religije u velikim svjetskim religijama. Zilka Spahić Šiljak djeluje iz uvjerenja o nerazdruživosti teorije i prakse, dva temeljna principa feminizma. Znanje treba da informira, a aktivizam da daje povratnu informaciju o relevantnosti toga istoga znanja i njegova utjecaja na konkretnu zbilju.⁶⁸ Njen znanstveni i aktivistički rad je bio usmjeren na prevazilaženje jaza koji postoji između akademskog i nevladinog sektora, ali i podjele koja

⁶⁴ TPO Foundation, Sarajevo, 2013. i Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2014.

⁶⁵ CIPS Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2012.

⁶⁶ IMIC, TPO, CIPS, Sarajevo, 2007 i engl. izdanje isti, 2010. <http://www.eiz.hr/who-we-work-with/meet-the-local-partners/fellows/?lang=hr>

⁶⁷ TPO, Sarajevo, 2019.

⁶⁸ Zilka Spahić Šiljak, „Religijski feminizam periferije unutar poluperiferije na Balkanu“ u: *Sociologija*, 40 (2018)1, dostupno na: <file:///C:/Users/Korisnik/Pictures/ReligiousFeminismPeripherywithintheSemiperipheryintheBalkans.pdf>

postoji na relaciji sekularno–religijsko na području Balkana.⁶⁹ I obratno, kroz svoj znanstveni, publicistički i aktivistički rad Zilka Spahić Šiljak neprestano provlači ideju važnosti inkorporiranja religijske perspektive kod kreiranja zakonskih regulativa u ostvarivanju ženskih ljudskih prava, a u svemu tome ističe važnost lokalnoga konteksta i kulturoloških tradicija.

5.1. *Žene, religija i politika u Bosni i Hercegovini*

Zilka Spahić Šiljak je uradila ono što u Bosni i Hercegovini nitko dosad nije – piše prvijence feminističke teologije ipropituje utjecaj religije na ženu i njen status u javnom životu i politici. U knjizi *Žene, religija, politika* pokazuje kako tradicionalna patrijarhalna tumačenja monoteističkih religija jednako negativno utječu na odsustvo žena u političkom i javnom životu.⁷⁰ Stoga Zilka Spahić Šiljak, osim publicističkoga rada, svoje teorijsko znanje stavlja u službu aktivizma i sudjeluje u kampanjama koje promoviraju aktivnu ulogu i učešće žena u političkome i javnom životu.⁷¹

Uvijek to radi iz perspektive svih religijskih tradicija prisutnih u bosansko-hercegovačkom društvu, jer iako se razlikuju, u jednome su sve slične, poradi patrijarhalnoga tumačenja Svetih tekstova, isključuju žene iz javnoga života. Unatoč postojanja egalitarnih rodni odnosa u Svetim knjigama, sve tri religijske tradicije u BiH istom ustrajnošću odbacuju egalitarne rodne modele apromoviraju patrijarhalni princip. Zorno pokazuje kako patrijarhat nadvladava svetost i egalitarnost religijske tradicije i prožima cjelokupnu kulturnu stvarnost.⁷² Stoga ona iz riznice svetih tekstova iznosi najbolje, egalitarne rodne odnose, ne poništava razlike, niti ih umanjuje,

⁶⁹ <http://www.tpo.ba/b/Onama.html>, pristupljeno 29.09. 2020.

⁷⁰ Zilka Spahić Šiljak, *Žene, religija i politika: Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman tena u javnom tivotu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2007., str. 5-7.

⁷¹ Na primjer: Zilka Spahić Šiljak, Kampanja „Ja glasam za ženu“na: <http://www.tpo.ba/b/novosti1.html>, listopad 2020.

⁷² Zilka Spahić Šiljak, *Žene, religija i politika: Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angatman tena u javnom tivotu u Bosni i Hercegovini*, str. 7.

nego vjerničkom i intelektualnom čestitošću u drugim religijskim tradicijama traži prijatelje i suradnike za gradnju humanijega društva.

5.2. Rodna mjesta feminističke teologije

Zilka Spahić Šiljak ukazuje kako su lokalni kontekst i religija kao izvor utjehe u teškim i nasilnim vremenima pokazala kao *spiritus movens* feminističke teologije u Bosni i Hercegovini, jer upravo će feministička teologija i njene predstavnice odigrati značajnu ulogu unutar civilnoga sektora na promociji, zaštiti i legalizaciji ženskih ljudskih prava.

U gostovanju na BHRT u emisiji Identiteti⁷³ Zilka Spahić Šiljak prisjetila se vlastitoga puta i utemeljujućih momenata feminističke teološke misli u Bosni i Hercegovini. Rodno mjesto feminističke teologije, veli ona, bili su izbjeglički kampovi i rad s izbjeglicama, prognanicima, naosob sa silovanim ženama, kojima je u tom trenutku patnje pomagalo prakticiranje feminističke teološke misli. Tek kasnije svoju je praksu uobličila u teorijsko znanje. U trenucima pomaganja ženama osvijestila je svoj feministički put, što znači raditi sa marginaliziranim skupinama, što znači raditi protiv diskriminacije i što je u principu feminizam.

Osvijestila je i kako može biti i feministkinja i praktična vjernica jer je feminizam borba protiv seksizma, eksploatacije i opresije nad bilo kojom marginalnom grupom, zato to i jest spojivo sa religijom, jer sve monoteističke tradicije vjeruju u Boga koji nije diskriminatoran. Zato, u intervjuu i kaže da je „važno propitivati, istraživati ali i subverzivno djelovati, jer feminizam ne može biti dio elitnih krugova „u bijelim rukavicama”, djelovati sa distance i s odmakom, nego biti povezan sa ljudima na terenu, sa konkretnim problemima, radnika, migranata, sa svima onima koji trpe bilo koji oblik nasilja.“⁷⁴

U preglednom članku „Do It and Name It, Feminist Theology and Peace Building in Bosnia and Herzegovina“ prisjeća se razvojnoga puta feminističke teologije, kanala koji su doprinijeli

⁷³ <https://bhrt.ba/identiteti-08-11-2020/>, pristupljeno 19. 11. 2020.

⁷⁴ Isto.

širenju feminističke teološke misli koja nije bila, i još nije, dijelom teološkoga mainstream-a. Ti kanali bili su već spomenuti rad sa silovanim ženama, pokretanje Ženskih studija *Žarana Papić*, gdje Zilka Spahić Šiljak predaje i daje teorijski okvir za feminističku teologiju koja se razvila već ranije u praksi kroz inovativno i kontekstualno čitanje Svetih knjiga tijekom rada sa ženama u izbjegličkom kampu. Zatim je tu utemeljenje rodnih i religijskih studija na kojima studenti imaju priliku čuti predavanja feministkinja poput Rebeke Anić i Svenke Savić.

U BiH je nadograđen na rad Spahić Šiljak slijedio i publicistički rad drugih žena, te prijevodi feminističke literature poput Zaboravljene kraljice Islama. Svjetlo Riječi je u Sarajevu objavilo knjige Rebeke Anić a umrežavanje feministkinja u regiji dogodilo se preko već spomenutih feminističkih simpozija i zbornika. Posljednji u nizu kanala bio je rad koji su feminističke teologinje uložile u promociju ženskih ljudskih prava kroz projekt *Međureligijski dijalog i rodno utemeljeno nasilje*.⁷⁵

Na kraju još, važno je spomenuti feminističko čitanje ženske povijesti u Bosni i Hercegovini Zilke Spahić Šiljak, ovjekovječene u knjizi *Sjaj ljudskosti*. Ona dokumentira zaboravljeni svijet ženskoga herojstva u vremenima ratnoga ludila. Zabilježene su priče žena mirotvorki koje su svojim djelovanjem stvarale bolji svijet i nove mogućnosti u ratom zavađenom društvu. Zilka Spahić Šiljak promatra žene kao subjekte povijesti, koje tu povijest mijenjaju, a istodobno dokumentira i čini taj enorman rad vidljivim, koji bi inače ostao nezabilježen i neupamćen u javnom prostoru.⁷⁶

5.3. *Sjaj ljudskosti u životu Sabihe Husić*

Upravo u *Sjaju ljudskosti* možemo primjerice, doznati detalje iz života **Sabihe Husić**,⁷⁷ islamske teologinje na čiji poziv Spahić Šiljak i dolazi u izbjeglički kamp Medica Zenica. Sabiha Husić je završila Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, te specijalizirala u oblasti rada sa

⁷⁵ Zilka Spahić Šiljak, „Do Itand Name It: Feminist Theology and Peace Building in Bosnia and Herzegovina“, *Journal of Feminist Studies in Religion* 29(2):176-184.

⁷⁶ Zilka Spahić Šiljak, *Sjaj ljudskosti. Životne priče mirotvorki iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 2015., 328.str.

⁷⁷ Isto, str. 29-55.

traumatiziranim osobama i psihosocijalno rješavanje konflikata. Certificirana je psihoterapeutkinja. Magistrirala je u oblasti upravljanja državom i humanitarnim poslovima, a doktorirala na Rodnim studijama Univerziteta u Sarajevu.

Sabiha Husić se angažira u Medici Zenica od 1993. godine, kamo je i sama dospjela kao izbjeglica. Isprva radi kao volonterka, a zatim kao suradnica, pa uposlenica, kako bi svojim pristupom pomagala ženama i djeci koji su preživjeli ratne traume. Godine 2007. imenovana je na mjesto direktorice Medice Zenica, dužnost koju i danas obavlja. U ratnom i poratnom vremenu organizira radionice i susrete za žene iz svih religijskih zajednica kako bi zajedno prošle treninge o pomirenju, međureligijskom dijalogu, razrješenju konflikata, nenasilnom djelovanju. Kao terapeutkinja uključena je u direktni terapijski rad sa osobama koje imaju ratne traume, koje su preživjele silovanja i druge oblike seksualnog zlostavljanja, nasilje u porodici, trgovinu ljudima. Pruža psihosocijalnu podršku kroz individualni i grupni terapijski rad u Medici Zenica i na terenu, te emocionalnu podršku u procesu davanja izjava na Sudu BiH, kao i kantonalnim tužilaštvima i po sudovima. Uz direktni rad sa ženama i djecom žrtvama nasilja, Medica Zenica provodi različite edukativne aktivnosti, istraživačke radove i objavljuje publikacije u okviru zaštite ljudskih prava, prevencije rodno utemeljenoga nasilja i nasilja u obitelji, iscjeljenja trauma. Jedno od učinaka njenog djelovanja unutar Medice Zenice jeste i to što je utjecala na donošenje zakona kojim su silovane žene u ratu dobile zakonski status civilnih žrtava rata.⁷⁸

Zilku Spahić Šiljak i SabihuMedić u njihovu djelovanju pokreće uvjerenje kako bi žene trebale kao aktivne vjernice aktivno sudjelovati u izgradnji društva. To im je i pravo i dužnost. Prema etici prijateljstva u Qur'anu žene i muškarci su hafizi, prijatelji, koji dijele isto putovanje a cilj im je, učiniti ovaj svijet boljim mjestom za sve.⁷⁹

⁷⁸ Roberta Nikšić, „Sociopolitical Engagement of Woman Theologians in Bosnia-Herzegovina and Croatia“ u: *Journal of the European Society of Women in Theological Research*, 24(216), str. 159-161., dostupno na: https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=issue&journal_code=ESWTR&issue=0&vol=24

⁷⁹ Roberta Nikšić, „Sociopolitical Engagement,“ str. 163.

Jedan od takvih projekata provodila je TPO Fondacija pod nazivom *Etos rodne ravnopravnosti*, a pisani rezultat toga bili su radovi mladih ljudi iz bosansko-hercegovačkoga društva koji sanjaju baš taj bolji svijet. Različitih su religijskih svjetonazora i obrazovanja, ali im je zajednički etos rodne ravnopravnosti.⁸⁰

Među tim mladim licima je i jedna feministička teologinja, na početku karijere.

5.4. Nove generacije teologinja u Bosni i Hercegovini

Ni ovdje se ne možemo referirati na sve mlade snage koje se rađaju iz ovih aktivnosti. No valja nam spomenuti teologinju koja se ističe po svome mirovnome i feminističkome angažmanu: **Tanju Grabovac**. Još tijekom studija na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu zanima je društveni angažman, i volontira u nekoliko nevladinih organizacija. Osim teologije završila je Feminističku školu „Žarana Papić” (akademsko-aktivistički dvosemestralni program) i LGBT Školu aktivizma u organizaciji Sarajevskog otvorenog centra. Suradnica je Mreže za izgradnju mira, nekadašnja projektna asistentica Fondacije Konrad Adenauer u BiH.

Predstavlja se kao aktivistica i koautorica je prvog feminističkoga pojmovnika u našem regionu. To je *Feminističko čitanje društvenih fenomena*.⁸¹ Autorica je i u feminističkom zborniku *Kada se sretnu feminizam i religija*.⁸² Njen je razvoj dosad vodi do mjesta asistentice na Institutu za pastoralnu teologiju Univerziteta u Grazu. Teme njena istraživanja i rada su: queer studije, ženska ljudska prava, feminizam/feministička teologija, pastoral manjina u Crkvi i društvu. Njen

⁸⁰ Medina Mujić, ur., *Kada se sretnu feminizam i religija*, Sarajevo 2015., 107 str.

⁸¹ Feministička čitanja društvenih fenomena, ur. Bošnjak, Emina, Gavrić, Saša, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo 2015, str. 252. dostupno na: <https://soc.ba/site/wp-content/uploads/2015/11/fem-citanje-drust-fenomena-web-verzija.pdf>

⁸² Kada se sretnu feminizam i religija, ur. Mujić, Medina, IMIC Zajedno Sarajevo, TPO Fondacija Sarajevo, Omladinski forum iz Mostara, Sarajevo 2017, str. 107., dostupno na: <http://www.tpo.ba/b/dokument/Zbornik-Kada-se-sretnu-feminizam-i-religija.pdf>

trenutni istraživački projekt „Religious LGBTQ Persons in Bosnia and Herzegovina,”⁸³ a temelji se na intervjuima sa religioznim osobama LGBTQ+populacije.

Tanja Grabovac je sudjelovala u aktivističkim projektima Mreže za izgradnju mira kako u Bosni i Hercegovini tako i u Hrvatskoj. Jedna od takvih je gore navedena kampanja podržana od RAND-a – „16 dana borbe protiv nasilja nad ženama“ unutar projekta Rodno nasilje je grijeh u kojoj sudjeluje zajedno s Lanom Bobić.

Ana Buljan je također mlada teologinja stasala na sarajevskoj aktivističkoj sceni. Bila je polaznica feminističke škole „Žarana Papić,” i pronalazimo je kao autoricu u knjizi *One su naše sutra*⁸⁴ koja je nastala iz zajedničkog angažmana polaznika škole a sve u cilju dokidanja prakse zaboravljanja doprinosa žena bosanskohercegovačkoj historiji, kulturi, društvu.

U svojoj knjizi Buljan promišlja iznimne doprinose žena, znanstvenica, novinarki i mirotvorki u ratnom periodu devedesetih godina,⁸⁵ a kroz javne istupe progovara o temama neplaćenoga kućnoga rada kao i o stereotipnim slikama „žena koje mogu sve.” Fenomen žena koje funkcioniraju pod motom „ja sam žena mogu sve,” pa istovremeno vodeći uspješan poslovni život i dalje obavljaju ulogu domaćice, odgajateljice i majke te se iscrpljuju do krajnjih granica.⁸⁶

Mlade teologinje u BIH na neki način stasaju pod protektoratom i pomoći sad već etabliranih i umreženih aktivistica, teologinja i drugih znanstvenica vjernica, koje im stvaraju platformu i „mjesta” u kojima se mogu razvijati.

⁸³ Tanja Grabovac, Religious LGBTQ Persons in Bosnia and Herzegovina, dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=7mZA2HHjB_U

⁸⁴ Ana Buljan, „Devedesete“, *One su naše sutra*, Sarajevski Otvoreni Centar, Sarajevo 2018, str. 50.

⁸⁵ Isto, str. 50.

⁸⁶ <https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/budimo-glasne-polozaj-zena-u-bih/>, pristupljeno 25.09.2020.

Zaključak

Kroz rad feminističkih teologinja i organizacija koje vode ili u čije su aktivističke projekte bile uključene, poput zajedničkih projekata Rebeke Anić i Zilke Spahić Šiljak, ili Ane Raffai, mnoge su žene različitih društvenih, religijskih, nacionalnih pozadina imale se priliku susresti i zajedno promišljati o svom aktivističkom vjerničkom angažmanu i o temama mira, nenasilne komunikacije, međureligijskoga dijaloga, i sveukupnog osnaživanja žena. Neke od tih žena postale su promotorice tih istih ideja i uvjerenja u svojim lokalnim zajednicama.

U ratnim i poratnim vremenima djeluju, nemaju vremena za promišljanje o razvoju kontekstualne teologije, koja im se događa u hodu, kao što je to slučaj u Bosni i Hercegovini, ali su je razvile. U kontekstu ratom zavađenih društava i zajednica vade najbolje iz monoteističkih religijskih tradicija kako bi mirile zavađene, jačale slabije. Taj konkretni kontekst ratom opustošenoga društva uobličio je njihovu teološku praksu na način da svako mjesto ljudske patnje postaje mjesto za prakticiranje feminističkoga teološkoga znanja. Razvile su specifičnu formu teoloških odgovora na njihove probleme pa možemo reći kako smo u posljednjih dvadesetpet godina svjedočili stvaranju jedne feminističke teologije za izgradnju mira.

Većini (naravno s izuzecima) cilj nije bio feminizam nego bolji život u društvu i vjerskoj zajednici, prije svega na temeljima vjere iz koje su same crpile snagu. Ostvarenje pravednijega društva nije moguće bez učešća žena, zapravo je ishod njihovih napora. Sve zlo nasilja i rata prvo se i s većim bijesom obrušava na žene, djecu i na budućnost. Feminizam je svojom teorijom pomogao da se iskustva mogu svrstati, a zajedništvo vjere pomoglo je da se preživi nepreživljivo. U svemu tome, Hrvatska i Bosna i Hercegovina su dobile često još uvijek sramežljivu, a tako potrebnu feminističku teologiju.

IZVORI I LITERATURA:

- And God will wipe away all tears from their eyes. A Theological Approach to the Suffering and Hopes of Women*, 2013., ur. R. J. Anić, A. Th. Filipović, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2013.
- Anić R., 2003., *Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću.*, Franjevački institut za kulturu mira, Split.
- Anić R., 2004., Feministička teologija i njezini odjeci u Hrvatskoj, u: *Mjesto i uloga teologije u Crkvi i društvu*, ur., Ančić, N. A., Bižaca, N. Split, Crkva u svijetu, str. 260-290.
- Anić, J. R., 2011., *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, Biblioteka Centra za religijske studije – Knjiga 2., Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Anić, J.R., Sever Globan I., 2018., *Marija Magdalena: od Isusove učenice do filmske bludnice, Teološko-kulturalna analiza*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Cuby G., 2010., *Nova ideologija seksualnosti. Izazovi i opasnosti gender revolucije*. Verbum, Zagreb.
- Dickey Young, P., 1995., Feminist Theology: From Past to Future, u: *Gender, Genre and Religion*, ur. J. Morny; E. Neumaier-Dargyay, Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 71-82.
- Drakulić S., 1984., *Smrtni grijeh i Feminizmi: Ogledi o mudijologiji*, Zagreb.
- Feministička čitanja društvenih fenomena*, 2015. ur. E. Bošnjak; S. Gavrić, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo.
- Feministička teologija, zbornik referata sa međunarodne konferencije „*Feministička teologija, od teorije u praksu*“, 1999., ur. Savić S., Futura publikacije, Novi Sad.
- Gibellini R., 1999., *Teologija dvadesetog stoljeća*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Grünfelder A. M., 1990., Biti cjelovita, dobra, lijepa - kritički pokušaj o feminističkoj teologiji“, u: *Bogoslovska Smotra*, 70/ 3-4, str. 222.
- Ivjernice i građanke*, 2009., ur., Z. Spahić Šiljak; R. Anić, TPO Fondacija i Cips Univerziteta u Sarajevu.
- Kada se sretnu feminizam i religija*, 2017. ur. M. Mujić, IMIC Zajedno Sarajevo, TPO Fondacija Sarajevo, Omladinski forum iz Mostara, Sarajevo.
- Matković Lj., 1974, Ljiljanina jadikovka, u: *Kana* 47/5, str. 32-33.

- Matković Lj., 2002., *Žena i Crkva*, Multigraf Zagreb.
- Nikšić, R., 2016., Socio-political Engagement of Women Theologians in Bosnia-Herzegovina and Croatia, u: *Journal of the European Society of Women in Theological Research*, Peeters, Leuven, str. 173-180.
- One su naš sutra*, 2018., ur. Gavrić, S., Sarajevski Otvoreni Centar, Sarajevo.
- Prevazilaženje tradicionalne uloge žene u crkvama i verskim zajednicama Zapadnog Balkana, 2013., ur. I. Bartulović, Centar za teološka istraživanja, Beograd.
- Raffai A., 2017., *Nenasilje u teologiji oslobođenja Dorothee Sölle*, doktorska disertacija.
- Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu, Zbornik radova s međunarodne konferencije „Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu“ 2009., ur. S. Savić, R. Anić, Futura publikacije, Centar za ženske studije, Novi Sad.
- Snježana Kovačević, 2008., Uloga žene u građenju mira kroz međuvjerničku suradnju, u: *Biblija i ravnopravnost spolova*, ur., J. Mladenovska Tešija; A. Balog, Evandeoski teološki fakultet u Osijeku, Institut za život, mir i pravdu, Osijek, str. 84-90.
- Spahić Šiljak Z., 2015., *Sjaj ljudskosti. Životne priče mirotvorki iz Bosne i Hercegovine*. TPO Fondacija, Sarajevo.
- Spahić Šiljak Z., 2007., *Žene, religija i politika: Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman tena u javnom tivotu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- Spahić Šiljak Z., 2016., Do It and Name It: Feminist Theology and Peace Building in Bosnia and Herzegovina, u: *Journal of Feminist Studies in Religion*, 176-184.

ONLINE IZVORI

<http://www.inbonafide.org/>,

<http://www.inbonafide.org/2020/07/14/konferencija-rodna-ravnopravnost-u-crkvi-za-rodnu-ravnopravnost-u-drustvu/>

<http://zenstud.hr/o-nama/povijest/>

<https://www.autograf.hr>, <https://voxfeminae.net/autorice/lana-bobic/>,

<https://www.autograf.hr/vatikan-pape-i-vec-viden-odnos-prema-zenama/>

<https://www.autograf.hr/vjerujte-nam-kada-kazemo-da-boli/#more-49745>,

<https://www.cms.hr/hr>,

<https://www.facebook.com/Peti.dan/posts/2037293712958245/>

Roberta Nikšić, „Feministička teologija kao borbena politička praksa“, na:

<http://slobodnifilozofski.com/2017/06/feministicka-teologija-borbena-politicka-praksa.htm>,